

УДК 323.1(477.7)

**РОЛЬ КОЛОНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
У ФОРМУВАННІ ПОЛІЕТНІЧНОГО
НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я****THE ROLE OF COLONIZATION PROCESSES
IN THE FORMATION OF THE POPULATION
OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION****Матвієнко Л. В.,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Національний університет кораблебудування
ім. адмірала Макарова (Миколаїв, Україна),
e-mail: matvienko_luydmila@meta.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8932-5757>

Matvienko L. V.,

Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, Department of Social and Humanitarian
Sciences, Admiral Makarov National University
of Shipbuilding (Mykolaiv, Ukraine),
e-mail: matvienko_luydmila@meta.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8932-5757>

Розглядаються проблеми колонізації Північного Причорномор'я. Виділено урядову та народну колонізацію. Урядова колонізація мала організований, цілеспрямований, а народна носила стихійний характер. Урядова колонізація поділялася на поміщицьку та іноземну. Іноземна колонізація південноукраїнських земель вражала масштабами і темпами заселення краю і багатством етнічного складу колоністів, більшість з яких була вихідцями з європейських країн. Саме іноземна колонізація стала основою для перетворення Північного Причорномор'я в поліетнічний регіон.

Ключові слова: поліетнічність, Північне Причорномор'я, колонізація, регіон, іноземці, колоністи.

The problems of colonization of the northern Black Sea region are considered. The government and people's colonization are described. Government colonization was organized purposefully however, the people's colonization was spontaneous thing. Government colonization was divided into landlord and foreign. Foreign colonization of the South Ukrainian lands impressed by scales and richness of ethnic colonists, the majority of whom were natives of the European countries. It was foreign colonization became the basis for the transformation of the northern Black Sea region into a multiethnic region.

Keywords: polyethnicity, multiethnic, northern Black Sea region, foreigners, colonists.

Постановка проблеми. Україна – поліетнічна держава, населення якої складається з представників більш ніж 130 національностей. Поліетнічність є необхідною умовою розвитку цивілізації та об'єктивним фактором співжиття відмінних етнонаціональних спільнот у рамках однієї держави. Поліетнічність як загальна вимога сучасності передбачає спокійне, розважливе ставлення до неї як явища і розуміння її позитивного впливу. У процесі життєдіяльності народи (етноси) взаємодіють, впливають один на одного, змінюють навколишнє середовище і пристосовуються до природних умов, витворюють в межах титульного етносу автохтонні зони, регіони, що відзначаються скупченням поліетнічного населення. Процес формування поліетнічного середовища України, особливо її південної частини, є актуальним для історії, етнології та політології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з 90-х рр. XX ст., відбувається поживання наукового інтересу до проблем заселення Північного Причорномор'я у зв'язку з розробками питань регіональної історії, джерелознавства, персоналістики, запорозького козацтва. Окремі питання колонізації регіону, етнічного складу та розвитку місцевих органів управління було висвітлено в роботах А. Бойка [2; 3], В. Лукашевича [8], В. Пірка [11; 12], В. Шандри [16].

Мета статті – показати роль колонізаційних процесів XVIII ст. у формуванні поліетнічного населення Північного Причорномор'я.

Виклад основного матеріалу. Колонізація належить до ряду визначних соціокультурних явищ і являє собою процес заселення та господарчого освоєння вільних окраїнних земель держави (так звана «внутрішня колонізація»). «Зовнішня колонізація» передбачає заселення населених пунктів за межами країни, звідки вийшли переселенці.

Колонізація земель Північного Причорномор'я почалася з другої половини XVIII ст. Колонізаційні процеси на приєднаних до Російської імперії південних землях мали свою особливість. По-перше, колонізація в цих землях, на відміну від земель американського заходу, мала організований, урядовий характер. По-друге, колонізація південних територій відбувалася у різних формах, пов'язаних із розвитком старих та створенням нових міст і населених пунктів, різноманітними видами господарчої діяльності – землеробством, торгівлею, промисловістю, суднобудуванням, ремісництвом, рибальством тощо. По-третє, процес колонізації південноукраїнських земель був тісно пов'язаний з утворенням поліетнічного за складом і походженням населення краю.

Про заселення Північного Причорномор'я М. Грушевський писав «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудне, на Чорне море ... З того часу як полудневі східнослов'янські племена, з котрих вийшов український нарід, півтори тисячі літ тому пробілились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхав взагалі всі народи у всі часи на полудне, до сонця, в лекші умови існування, вони тим самим мусіли вийти в сферу чорноморських зв'язків і впливів ... Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами – Візантією, турками, а головню ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали з страшною силою на Чорномор'є. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні пляни на Чорномор'ю. Нарешті, у XVIII ст. ослабла остання з тутешніх орд – Кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Де що дуже цінне й позитивне в сім напрямі й стало виявляти Запорозж'є, в руках котрого опинилось Чорномор'є – дарма що січове братство менше всього, як би здавалось, було створене

для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць ... завернула в глибокий кут українське життя» [4, с. 16].

Торкаючись питань заселення причорноморських степів колоністами, відомий український історик М. Аркас у праці «Історія України–Русі» писав: «Землі Запорозькі нахабно пограбовано і поділено. Потьомкін забрав собі безліч землі, де й скільки хотів; князю В'яземському подаровано 100000 десятин коло колишньої Чортомлицької Січі, князю Прозоровському – 100000 коло Катеринослава, графові Каменському – 19324 десятини, графові Браницькому – 21614, генералові Стрекалову – село Грушівку і до неї більш як 30000 десятин; ще й іншим панам московським було роздано велику кількість земель; яка ж була не роздана, та zostавлена за урядом, і він незабаром став оселити на тих землях колоністів, зазвав їх з Німеччини, Греції та інших країв. Колоністів тих закликали, дарували їм чужі землі і давали великі вільготи, а козаків та селян, котрі позоставалися по селах запорозьких, скоро повернули у кріпацтво до тих панів, що їм дісталися ті землі [1, с. 357].

На території Північного Причорномор'я колонізація мала різні форми. Серед них розрізняють урядову та народну колонізацію. Якщо урядова колонізація мала організований, цілеспрямований характер, то народна була стихійною і більш масовою. У свою чергу, урядова колонізація поділялася на поміщицьку та іноземну, яка знаходилася під контролем уряду.

Однак панування феодално–кріпосницьких відносин і їх подальше посилення в другій половині XVIII ст. в Росії та в Україні позбавляло селян права вільного переходу. Це, в свою чергу, гальмувало міграційні процеси і негативно позначалося на освоєнні малозаселених територій. Тому царський уряд намагався всіляко стимулювати переселення на південь вихідців з інших країн. Особливо він був зацікавлений у переселенні сюди близьких за релігією балканських слов'ян, які мали досвід боротьби проти турецької агресії.

Урядова колонізація півдня Російської імперії почала активно розгортатися і набирати силу з другої половини XVIII ст. Її метою було господарче освоєння краю та його територіально–адміністративна асиміляція. Важливим напрямком політики російського уряду в освоєнні південних земель була іноземна колонізація. Вона мала організований, цілеспрямований характер. Іноземні колоністи спеціально запрошувалися російським урядом для «підйому господарства» та наділялися землею і різними пільгами.

Обмеження слов'ян в Австрійській монархії спричинилося до переселення сербів, словенців, хорватів та інших представників православної віри в середині XVIII ст. до Росії. Серед тих, хто звернувся через російського посла у Відні М. Бестужева–Рюміна до російського уряду за дозволом переселитися в межі Росії, виявилось чимало офіцерів і солдат австрійської армії. Тому

царський уряд з великою зацікавленістю поставився до їх прохання, сподіваючись сформувати з них гусарські та пандурські полки і розмістити їх на південних кордонах.

Перша група вихідців із Австрії прибула до Києва в жовтні 1751 р. на чолі з полковником І. Хорватом у складі 424 чоловік. 24 грудня 1751 р. уряд опублікував указ «О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особым полком, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению и о подчинении оных полков Военной коллегии». 29 грудня був виданий новий указ, в якому зазначалося: «Пришедших и впредь приходящих ... сербов и протчих тамошних народов ... селить в Заднепрских местах, а именно: начав от устья реки Каварлыка прямою линиею до верховья реки Тура, на устье реки Каменки, на вершину реки Омельника и по оной вниз даже до устья ее, где она в Днепр впадает, уступья от польской границы по 20 верст» [11, с. 51].

Отже, названими указами російський уряд визначив статус та місце розселення іноземних поселенців на території Півдня України. В жалуванні грамоті генерал–майору І. Хорвату від 11 січня 1752 р. перед ним ставилося завдання на відведених землях влаштувати два гусарських і два пандурських полки, для їх прикриття побудувати нову фортецю, назвавши її іменем Єлизавети. Поселення назвали Новою Сербією і на честь цього відбили спеціальну медаль з надписом «Nova Serbia».

Після цього було видано ще декілька указів та інструкцій, які визначали порядок розселення іноземців на відведених для них територіях. Оскільки австрійський уряд почав ставити перешкоди переселенню військослужбовців до Росії, то царська влада дозволила приймати до Нової Сербії вихідців з Польщі, Туреччини та інших країн, а крім селян–втікачів ще й злочинців [11, с. 51].

У той же час указ від 19 жовтня 1752 р. забороняв приймати до новостворюваних полків українців, що проживали на цій території. На відведених під Нову Сербію територіях все наявне українське населення передбачалося перевести у ті місця, де воно жило до поселення в Задніпров'ї. Будівлі виселенці повинні були продати іноземцям. На їх переведення уряд відводив 6 місяців [14, с. 149]. Гетьман К. Розумовський намагався захистити українське населення, що жило до цього на вказаній території. Посилаючись на універсали Ст. Баторія та Б. Хмельницького, він доводив, що відведені під Нову Сербію землі належали запорожцям. Однак усі його звернення до царського уряду з цього приводу виявилися марними.

На захід від Дніпра йшло в той же час і залюднення так званої «Ханської України» (Очаківської області), в межиріччі Південного Бугу й Дністра. Заселялася ця територія виключно за рахунок народних міграцій. Особливо посилився на цю територію приплив населення в 50–х рр. XVIII ст. у зв'язку з організацією Нової Сербії. Переселялися сюди не лише українці, але й

вихідці з Балкан, на що вказує назва села Серби Кодимського району Одеської області [5, с. 520].

У 1754 р. на торговому шляху з Поділля до Криму князь Любомирський заснував містечко Кодиму. Майже одночасно виникають тут поселення Гольма, Перелети, Перейма, Ананієве, Плоске, Лісничівка, Обочіле, Пасат, Шляхове, Бендзари (нинішнього Балтського району Одеської області), Липицьке, Троїцьке, Ясинове (Котовського району цієї ж області) [5, с. 599–600]. За неповними даними, на середину 60–х рр. XVIII ст. тут уже проживало близько 5000 українців, молдаван та інших осілих поселенців, окрім 12000 кочових татар [6, с. 98].

Важливий етап колонізаційної політики уряду Російської імперії почався в 60–ті рр. XVIII ст. після появи Маніфестів 1762 р. і 1763 р., що було зумовлено внутрішньополітичними та міжнародними обставинами [9, с. 24]. Після опублікування Маніфесту Катерини II від 4 грудня 1762 р., який запрошував переселятися до імперії всіх бажаючих іноземців, окрім євреїв, під практику залучення колоністів була розроблена юридична база. Цей документ у декларативній формі запрошував іноземців до переселення, однак не давав гарантій на користь майбутнього стану переселенців [15, с. 126–127].

До ідеї заселення периферійних територій вихідцями з інших держав правлячі кола Росії прийшли не відразу. Імміграційна політика Катерини II формувалася поступово, її основи закладались ще з початку XVIII ст.

Відомий дослідник колонізації південних земель А. Клаус наводить загальні правила поселення в Новоросії іноземних вихідців:

- допускати до переселення в Росію і до оселення на казенних землях виключно добрих землеробів;
- рівним чином допускати майстрових;
- до переселення в Росію нікого не підмовляти і не схилати, ... надати бажаючим іноземцям право з'являтися в наші місії і агентства за кордоном з належним свідоцтвом і вірними поруками;
- з бажаючих утворювати партії по 20–30 родин;
- місіям видавати на один рік паспортів не більше, як на 200 родин;
- цих прибулих направляти в Новоросійський край, розміщуючи їх колонії ближче до портових міст Одеси і Феодосії;
- дарувати пільги в податках і всіх повинностей тільки на 10 років [7, с. 22].

Іноземна колонізація південноукраїнських земель вражала масштабами і темпами заселення краю і особливо багатством етнічного складу колоністів, більшість з яких була вихідцями з європейських країн.

В межах іноземної колонізації виділяють такі течії: 1) європейська; 2) слов'яно-православна та 3) внутрішня. Всі ці три потоки колонізації виникли і набрали сили у XVIII ст., доповнюючи один одного.

Європейська течія колонізації південно-українських земель була представлена такими

групами переселенців–колоністів, як шведи, німці, іспанці, французи, італійці, англійці, євреї, караїми.

Значну роль в освоєнні Півдня відіграла німецька колонізація. Причиною еміграції німецького населення з Пруссії, Саксонії, Швейцарії були політичні події в Європі, тривалі війни, що вели до зубожіння простих людей – селян, міщан, ремісників, які залишали рідний край у пошуках засобів виживання або з релігійних мотивів. Перша хвиля німецької імміграції припадає на кінець 80–х рр. XVIII ст.

Більшість з них були не пристосовані до нових умов. Лише невелика група з цих переселенців займалася землеробством. Решта були «ледачі і до господарства нікчемні, у прикрому стані» [10, с. 10]. Справа в тому, що більшість переселенців були ремісниками, які жили у господарів і заробляли поденною працею. Серед них було багато старих, хворих і бідних.

Відомо про переселення в Крим «данцизьких колоністів» – 510 чоловічої та 410 жіночої статі душ у 1787–1788 рр., а в 1803 р. – з виділенням 10 тисяч десятини «найзручнішої землі» в місцевості, що іменується «старий Крим». Проте, офіційно зареєстровані німецькі колонії в Криму з'явилися в 1805 р. Усього в Причорномор'ї, у Бессарабії, на Південному Кавказі було засновано 181 «материнську» колонію.

Німці–колоністи, що поселилися на Півдні України з кінця XVIII ст., не дивлячись на численні труднощі, обумовлені крім об'єктивних причин і суб'єктивними чинниками (зловживання місцевої влади та адміністрації, негативна поведінка сусідніх поміщиків) [13, с. 328–333], наполегливо працювали. Головною сферою їх діяльності стали тваринництво і землеробство.

Соціально–етнічна історія Північного Причорномор'я в дореформений період була складною. По–перше, спостерігається висока питома вага українців у більшості міст і сіл південних губерній. По–друге, у краї проводилася урядова політика русифікації, що сприяла процесам асиміляції українців та інших етнічних груп південного регіону. На цей факт звернув увагу відомий дослідник заселення Півдня України В. Кабузан, який наголошував, що «Новоросія становить особливий інтерес. Саме тут вже у дореволюційний період найбільш активно протікали складні етнічні процеси, оскільки в її заселенні брали участі багато народностей». Саме тут «протікав процес природної асиміляції національностей, особливо малочислених» [6, с. 4]. По–третє, на території Північного Причорномор'я жила велика кількість представників різних етнічних груп, аналогів якому не було в жодному з інших регіонів Російської імперії. І кожна з цих етноконфесійних груп і народностей зробила свій внесок у господарче освоєння краю.

Висновки. Колонізаційні процеси в Північному Причорномор'ї активізувалися в другій половині XVIII ст. Господарське освоєння відбувалося в двох напрямках: це урядова і стихійна колонізація. Урядова або державне адміністративна колонізація

мала організований характер і передбачала роздачу земель урядом та намісником краю поміщикам, офіцерам, високим посадовим особам, а також іноземцям. Іноземці запрошувалися на новоприєднані землі для їх «господарчого підйому». Наслідком іноземної колонізації було розселення в містах і селах вихідців з різни країн Європи – німців, французів, іспанців, італійців, євреїв, які зробили свій внесок у формування поліетнічного населення Північного Причорномор'я.

Список використаних джерел

1. Аркас, М., 1991. 'Історія України–Русі', К.: Вища школа, 456 с.
2. Бойко, АВ., 1991. 'Рух фондоутворення документів з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття до вищих органів влади Російської держави', Наукові праці історичного факультету ЗНУ, Запоріжжя, Вип.7, с.149–162.
3. Бойко, А., 2000. 'Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел', К., 308 с.
4. Грушевський, М., 1991. 'На порозі нової України (Гадки і мрії)', К.: Наукова думка, 120 с.
5. 'Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область', 1969, гол. ред. Л. В. Гладка. К.: УРЕ АН УРСР, 910 с.
6. Кабузан, ВМ., 1976. 'Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858)', М.: Наука, 307 с.
7. Клаус, АА., 1869. 'Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России', СПб.: Типография В. В. Нусвальта, Вип.1, 516 с.
8. Лукашевич, ОА., 1999. 'Історія створення канцелярії генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г. О. Потьомкіна (до джерелознавства документації з діловодства останньої чверті XVIII століття)', Південна Україна XVIII – XIX ст. Запоріжжя, Вип.4 (5), с.159–166.
9. 'Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)', 1999, под ред. С. И. Бобылевой, Днепропетровск: Арт–Пресс, 232 с.
10. Падалка, Л., 1891. 'Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии', Херсон, 49 с.
11. Пірко, ВО., 2004. 'Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.', Донецьк: Український Культурологічний Центр, 224 с.
12. Пірко, ВО., 1998. 'Заселення Степової України в XVI–XVIII ст.', Донецьк: Український Культурологічний Центр, 124 с.
13. Плеская–Зебольд, ЭГ., 1997. 'Архивные источники о «беспорядках» и хищениях в Опекунских Конторах новороссийских поселенцев южного края России в 1800–1820 гг.', Российские немцы. Историография и источниковедение, М., с.328–333.
14. 'Полное собрание законов Российской империи' (далі – ПСЗРИ), СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XIII, 1120 с.
15. ПСЗРИ, СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830, Т. XVI, 1135 с.
16. Шандра, ВС., 2006. 'Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії', Проблеми історії України XIX – початку XX ст., К.: Інститут історії України НАН України, №12, с.20–24.
3. Boiko, A., 2000. 'Pivdenna Ukraina ostannoï chverti XVIII stolittia: Analiz dzherel (Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII century: Analysis of sources)', K., 308 s.
4. Grushevskiy, M., 1991. 'Na porozhi novoi Ukrainy (Hadyky i mrii) (On the verge of a new Ukraine (Gadka and Dreams))', K.: Naukova dumka, 120 s.
5. 'Istoriya mist i sil Ukrain's'koi RSR. Odes'ka oblast' (History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Odessa region)', 1969, gol. red. L. V. Gladka. K.: URE AN URSR, 910 s.
6. Kabuzan, VM., 1976. 'Zaseltnie Novorosii (Ykaterinoslavskoy i Khersonskoy guberniy) v XVIII – pervoy polovine XIX veka (1719–1858) (Settlement of Novorossiya (Yekaterinoslav and Kherson provinces) in the 18th – first half of the 19th century (1719–1858))', M.: Nauka, 307 s.
7. Klaus, AA., 1869. 'Nashy kolonii. Opyty i materialy po istorii i statistike inostrannoy kolonizatsii v Rosii (Our colonies. Experiments and materials on the history and statistics of foreign colonization in Russia)', SPb.: Tipografiya V. V. Nusvalta, Vyp.1, 516 s.
8. Lukashevych, OA., 1999. 'Istoriia stvorennia kantseliarii eneral-hubernatora Katerynoslavskoho namisnystva H. O. Potomkina (do dzhereloznavstva dokumentatsii z dilovodstva ostannoï chverti XVIII stolittia) (History of the stationery of the Governor-General of Katerynoslavsky nasitsnitva G. O. Potomkin (before the peace of religion of the document of the rest of the XVIII century))', Pivdenna Ukraina XVIII– XIX st., Zaporizhzhia, Vyp.4 (5), s.159–166.
9. 'Ocherki istorii nemtsev i mennonitov Yuga Ukrainy (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.) (Essays on the history of the Germans and Mennonites of the South of Ukraine (end of the XVIII – the first half of the XIX century))', 1999, pod red. S. I. Bobylevoy, Dnepropetrovsk: Art–Press, 232 s.
10. Padalka, L., 1891. 'Zemlevladieniye nemtsev – byvshykh kolonistov v Khersonskoy gubernii (Land ownership of Germans – former colonists in the Kherson province)', Kherson, 49 s.
11. Pirko, VO., 2004. 'Zaseltnnia y hospodarske osvoinnia Stepovoi Ukrainy v XVI–XVIII st. (Settlement and economic development of Steppe Ukraine in the XVI–XVIII centuries)', Donetsk: Ukrainskyi Kulturolohiichnyi Tsentr, 224 s.
12. Pirko, VO., 1998. 'Zaseleennia Stepovoi Ukrainy v XVI–XVIII st. (Settlement of Stepovaya Ukraine in the XVI–XVIII centuries)', Donetsk: Ukrainskyi Kulturolohiichnyi Tsentr, 124 s.
13. Pleskaya–Zebold, EG., 1997. 'Arkhnivnye istochniki o «byesporiyadkakh» i khishyenyakh v Opekunskikh Kontorakh novorossiyskikh posyelyentsyev yuzhnogo kraia Rossii v 1800–1820 gg. (Archival sources about the «unrest» and the theft in the guardianship offices of Novorossiysk settlers of the southern region of Russia in 1800–1820)', Rossiyskiye nyemtsy. Istoriografiya i istochnikovyediniye, M., s.328–333.
14. 'Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoi imperii (The complete collection of the laws of the Russian Empire)' (dali – PSZRI), SPb.: Pyechatano v Tipografii 2 Otdyelyeniya Sobstvyennoy YEIB Kantsyelyarii, 1830. T. XIII, 1120 s.
15. PSZRI, SPb.: Pyechatano v Tipografii 2 Otdyelyeniya Sobstvyennoy YEIB Kantsyelyarii, 1830. T. XVI, 1135 s.
16. Shandra, VS., 2006. 'Pro pryznachtnnia administrativno-yerytorialnykh reform u Rosiiskii ymperii (On the appointment of administrative-territorial reforms in the Russian Empire)', Problemy ystorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., K.: Ynstytut ystorii Ukrainu NAN Ukrainu, №12, s.20–24.

* * *

References

1. Arkas, M., 1991. 'Istoriia Ukrainy–Rusi (History of Ukraine–Rus)', K.: Vysha shkola, 456 s.
2. Boiko, AV., 1991. 'Rukh fondoutvorennia dokumentiv z sotsialno-ekonomichnoi istorii Pivdennoi Ukrainy ostannoï chverti XVIII stolittia do vyshykh orhaniv vladly Rosiiskoi derzhavy (The movement of fund-raising documents from the socio-economic history of Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII century to the higher authorities of the Russian state)', Naukovi pratsi ystorychnogo fakultetu ZNU, Zaporizhzhia, Vyp.7, s.149–162.